Staden åt skogen

Sundsvalls bebyggelse 1940-tal–1990-tal

ARKEN

Tillbaka till staden

med Mitthögskolan som exempel

av Torbjörn Einarsson, arkitekt

Längtan till by, drömmar om stad?

Fredag kl 17 kan Du ta pulsen. Om Du vill syna Din stad, studera då människorna fredag kl 17. Då, när de rår över sin tid, syns det vart hågen och lustarna drar. Både till bryggan och torget tycks det, både till lugnet och pulsen! Å ena sidan till natur, å andra sidan till bygd, men när det gäller bebyggelse står hågen mycket tydligt till den traditionella staden, fiskeläget eller byn. Det är där vid torgen och bryggorna som vi ser turistbussarna. Det är i innerstan och fiskeläget priserna är höga.

I landet där emellan, i förortslandskapet ser vi få turistbussar. Varför står människors längtan inte dit? Den moderna förorten anlades ju med de bästa av föresatser, stora investeringar och de största förhoppningar om "en ny stad" för "den nya människan"!

Staden tillbaka, byn åter

För stadsplaneraren, politikern eller byggarna - det är vad denna artikel vill visa - är det dags att dra slutsat-

Kvarteret Ågränd, Suckgränd, i Mitthögskolans nya miljöer i Åkroken, i västra delen av stadskärnan. En stad är i mycket sina mellanrum. Torg, gränder, bryggor och broar har formats för den som stannar till, den som läser sin bok, den som vill byta några ord. Foto: Svante Harström (orginalet i färg).

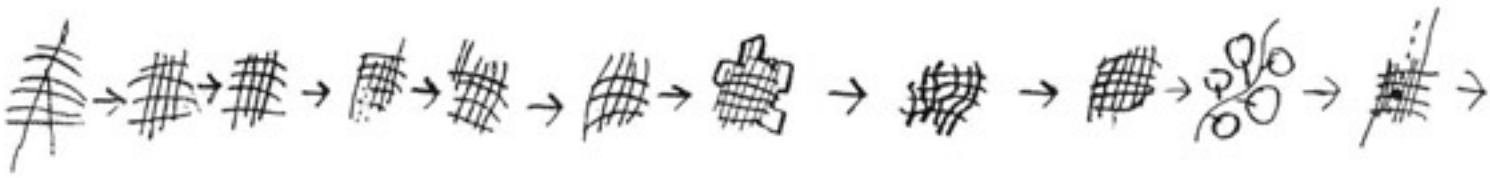

ser av den fria tidens signaler. Håg och lustar som syns i människornas efterfrågan på fiskelägen eller gamla stadskärnor måste tas på allvar. Småstadstorget vid Trosaån, bryggan vid fiskeläget bildar vattenhål där människor finner ro och inspiration. Om planeraren börjar där och sen adderar in arbetslivets och boendets och servicenäringarnas attribut, kan vi åter skapa "en miljö dit alla vill".

Dit alla vill, där kan vi skapa blandning

Och när alla vill till en miljö kan planerare och politiker åstadkomma den blandning som ger en stad puls och potential för oväntade möten, det där oväntade och lockande som kanske just är en bra stads innersta väsen.

Skala för nordiskt klimat

I den europeiska diskussionen om städernas framtid utgör den nordiska trästaden en intressant modell. Den nordiska småstaden är stad, men den är också genom sin småskalighet och grönska en ekologisk miljö som är mer hanterbar än sydeuropas stenstäder och amerikanska manhattan-miljöer eller förortsmattor.

Stadstyper för vår längtan

En bra ingång i diskussioner av vår stadsbygd är att se hur den är uppbyggd av olika stadstyper. I Sundsvall: kvartersstad, klättrande villakvarter, institutionsring, lamellhusområden, trägårdsstad, industriområden, hamnkvarter, externhandelsområden, bostadsförorter, osv. Olika stadstyper har olika fördelar och nackdelar. Självklart kan nån tycka, men så självklart att välja mellan dom är det inte. Under decennier har det nämligen vuxit fram praxis och regler som till 95% föder fram stadstypen "suburbia". Över hela världen har modernismens stadsidéer lett till ett stadslandskap som inte egentligen är stad utan en förortsmassa av förbluffande likhet och brist på profil.

Det produceras inga nya Trosa. Gamla stan är olaglig i alla möjliga avsenden. Lagstiftningen är inte retroaktiv, så gamla Sigtuna får vara kvar liksom våra andra turistklenoder trots att de bryter mot moderna regler och t ex till 99% ligger inom strandskyddszonerna.

Så även om det självklart finns olika stadsyper, så är valet dem emellan inte okontroversiellt. Förortslandet, "suburbia" har tolkningsföreträde. Om man summerar alla restriktioner och alla goda uppsåt så vinner restriktionerna - vi får en stadsbygd där ingen gjort några formella fel. Men vi får inga "längtans mål".
Om vi inte tänker om.

Bygg det som efterfrågas!

Innerstaden är efterfrågad. Låt oss då bygga mer av bristvaran innerstad! Enkla skjul i ett fiskeläge betingar fantasipriser - låt oss då bygga mer av bristvaran fiskeläge! Trissade taxeringsvärden tvingar skärgårdens fastboende från sina hus - låt oss då med vykortets hjälp göra mer av den stadstypen så glädjen blir åtkomlig för fler! Bygg mer Sigtuna i Sigtuna, mer Trosa i Trosa! Och mer, vadå, i Sundsvall?

Med ungefär denna ansats for-

En liten rebus
Svar: "Svenskt stadsbyggande sekel för sekel", eller "1900-talets zonerade stad är en parentes".

Först 900-talet där Erik Segersäll vid vägkorset anlade Sveriges första stad Sigtuna. Tomtindelning medelt plogfåror var åttonde aln. Sen blev det fler tvärgator. Gatunäten karaktäriserar städerna sekel för sekel. 1600-talet får städerna fortifikatoriska bastioner, men gatunätet består. Men så på 1900-talet dyker modernismens "nya stad" upp, uppdelad i zoner med olika innehåll, bostadsområden, arbetsområden, universitetsområden, köpcentra, allt för sig i skilda enklaver, hophållet bara av allt mer utväxta motorvägssystem. Den sista sekelrutan är både en gissning och argumentation.

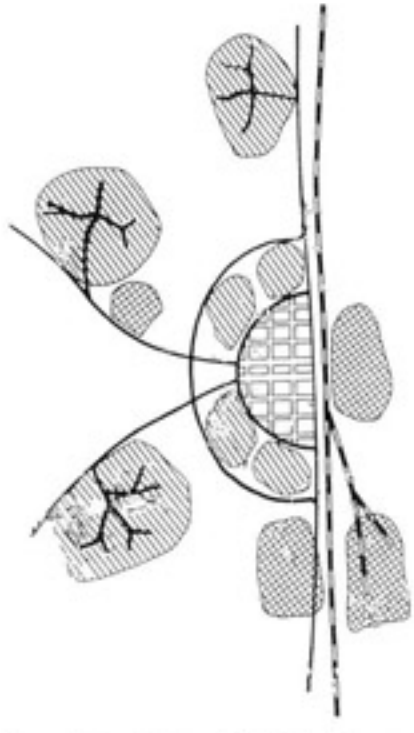

Svensk typstad, enl Gösta Carlestam.

Ur tävlingen. Högskolan som stad. Mönstret är valt som kontrast till "det externa universitetet", "högskolan som institution", "högskolan som tempel" eller "högskolan som fabrik", vilka under de senaste decennierna och seklen varit gängse typologier inom universitets- och högskolebyggandet. ARKEN Arkitekter AB. Kunde också varit en illustration till nytt sjukhus, eller kommunal förvaltning - bilden visar stadens grammatik och vår tolkning av Åkrokens potential att berika Sundsvall.

made vi på ARKEN Arkitekter vårt förslag till hur Sundsvall kunde berika sin stad när man skulle lokalisera sin högskola och forma sitt kommande universitet. Här fanns ett utmärkt tillfälle att visa att stadens grammatik av gator och kvarter alltfort är mycket användbar.

Mitthögskolan som exempel

Åkroken är "en högskola byggd som ett stycke stad" med gränder och torg, broar och bryggor, nya och gamla hus. Genom att Sundsvall tillhandahåller denna stadens vagga med både vackra hus och minnen, har högskolan nu fått rotfäste i stadens ursprungligaste mylla. Här började staden byggas på 1600-talet. Här började den stora branden 1888. De nya kvarteren har tagit form av kringliggande hus och gatumönster. Det ger krydda och en lokal förankring där tidigare generationers värv och avtryck får vara med, det som kallats en 'de dödas demokrati'.

Institutionerna bildar egna kvarter, men delar också lokaler hos varandra. Ute på udden ligger ett kvarter med reception, bibliotek, restaurang och administration. I souterrängplanet knyts alla kvarteren samman med en galleria och kulvertstråk. Uppe på torgplanet ger detta arrangemang gränder och fri sikt ner mot ån. Parkeringsgårdar visar plats för kommande etapper. Kemins terrass ner mot ån är ett "avtryck" av kemikvarterets läge i en tidigare skiss - innan vi upptäckte att en flyttning var möjlig för att passa in institutionen mellan stora almen och stora linden.

Åkroken blir på detta vis en lekfull charad med tiden: här finns Sallanderska uthuset som överlevde branden 1888, källargrunder från hus som funnits, hus från 1890-tal till 1950-tal, hus som vi byggt 1997, märken av hur de troddes bli 1994.

Mitthögskolan. Foto: Arken Arkitekter 1998 (orginalet i färg).

antydningar av hus som kan tänkas komma - minnen och föraningar, och tiden som en kontemplativ kvalité där vi med hjälp av en stilla å och platsens historia vill väcka eftertanke hos gäster och aktörer i denna sundsvallska akademi.

De två broarna ligger på olika nivåer för att knyta an till möjliga hus på andra sidan ån. Så kan stadens "universitetskvarter" växa vidare, vid ån och in emellan befintliga hus. Mönstret är valt som kontrast till "det externa universitetet", "högskolan som institution", "högskolan som tempel" eller "högskolan som fabrik", vilka under de senaste decennierna och seklen varit gängse typologier inom universitets- och högskolebyggandet.

Utseendemässigt anknyter Åkroken till svensk magasinstradition. Gavelställda mot ån minner byggnaderna om den norrländska sjöfartens storhetstid, Västhagen tvärs över ån, likväl som de norska bryggorna på andra sidan Kölen.

I de nya husen har vi lagt in utfackningar under vissa fönster som förberedelse för dörrar till hörnbutiker eller annat som kan väva ihop högskolan med sin stad. De två broarna och miljön har lockat till en märkvärdigt stor genomströmning. Denna genomströmning är en grund för att vår strategi om "ett universitet i staden" ska lyckas. Och det är den strategien som vi påstår skall göra Åkroken till en lockelse och "lokaliseringsfaktor" för studenter och lärarkrafter som numera har många lärosäten att välja bland.

Åkroken - som ett steg i strävan mot stad

Varje val av arkitektur blir ett inlägg i den långa diskussionen om hur vi ser på våra liv, hur vi vill forma arenorna för vårt leverne. Från flickrummet och kojan till torget eller stängslet - i allt finns ett avläsbart språk för hur vi ser på våra liv och mötena med andra. Med Åkroken ville vi illustrera att även stora institutioner kan forma del av staden. Inne bland "det andra". Lite mer tro på umgänge, lite mindre tro på specialisering.

Vi driver tesen att blandning är bra. Ju mer blandning, desto mer möten. Mot detta drar hela tiden stordriftsaspekterna och specialiseringen, men därmed också isoleringen.

Vi har tydliga exempel i vår svenska historia. Två stora explosioner:

På 1800-talet sprängdes våra byar i de stora skiftesreformerna. Det goda uppsåtet var effektivitet, men av bara farten rev man en enorm bykultur. Det var i stort sett bara i Dalarna som sturska bönder stod emot.

Hundra år senare, på 1900-talet sprängdes så våra städer. Även här fanns det goda uppsåtet att höja effektiviteten: bredare bilvägar och storskaligare lokaler för handel. Den gången kunde inte ens dalkarlarna stå emot. Det Borlänge som fanns finns inte mer. Av bara farten revs i modernistisk yra oskattbara stadsklenoder.

I Sundsvall revs Norrmalm, i Stockholm hela Klara, i Katrineholm 95% av stadskärnan. Det var mycket som försvann, gränder, torg, hus, men framförallt liv, grannskap, affärskontakter, historia och stämningar.

Det försvann allt det där som någon i vår postindustriella epok skulle se som fantastiska inslag i "upplevelseindustrin".

Effektivitet inte längre lika med storskalighet

En optimistisk tolkning är att vi i den postindustriella epoken bättre

Mitthögskolan.
Foto: Arken Arkitekter 1998
(orginalet i färg).

Tjeckisk stad.
Efter varje brand växer hus i respektive äga inom kvarteren.

värnar vårt arv och dessutom har chans att finna tillbaka till en finskaligare och mer mångskiftande stad.

Vi har i Sundsvall illustrerat att det går att blanda in ett universitet i staden. Men vår tävlingsillustration till Åkroken kunde i ett annat sammanhang lika gärna illustrerat hur staden kunde kompletterats med ett nytt sjukhus eller en ny datafabrik. Illustrationen påstår nämligen en annan sak: staden med sina hus och gränder är en form som är lämpad att härbärgera det mesta. Väven av gator och kvarter ger en mycket öppen spelplan. Det moderna arbetslivet är till allra största del blandningsbart med övrig stadsmassa. Det ankommer nu bara på arkitekter och trafikplanerare att på ett behändigt sätt infoga trafikrörelserna och behärska de tekniker som framtagits för hur gatunätets trafik "silas" i former som också sker på övriga stadsinnevånares villkor.

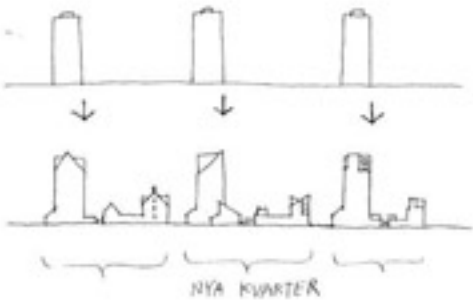

Berlin. Förändring medelst addition. Anonyma lameller kompletteras för att skapa mindre kvarter och mer individuella hemvister.

Kvarterstaden - en sinnrik spelplan

Kvartersmönstret är bra, säger den amerikanska stadsmorfologen Anne Vernez-Moudon, men det är ännu bättre om kvarteren är indelade i ägor. Hennes breda genomgång av hur europeiska städer fungerat under århundraden visar hur stadsväven med sina kvarter fungerar bra när den behåller just ägorna i kvarteren. Bränder har passerat, hus har kommit och gått, men stadsväven har fortsatt att generera stadsliv, kontakter och arena för människors liv. Men den tål inte allt. När effektiviteten lockar till kvarterstora byggen, eller som i Klarakvarteren där 35 kvarter slogs ihop i några få block, då försvinner också stadsväven och dess förmåga att generera det stasdsliv som vi tycker är poängen med en stad. Det finns tydliga exempel. Den som går i sidogatorna i det ombyggda Klara känner kylan av långa stumma fasader. Och inte blev det nåt gatuliv eller några torgrum kvar på Norrmalm i Sundsvall.

Kvarterstaden är effektiv på sitt eget lilla vis. Den gör det lättare att upprätthålla butiker och service. Gatulängd per capita kan hållas nere. De sociala näten fungerar bättre - det där som gör att hyresgästen vårdar sin gård eller att pizzeriaägaren med hink och borste tvättar "sin del" av trottoaren. Såna effekter får man inte i de upplösta förortslandskapet. Där uppstår lätt ett ingenmansland. Ölburkar blir liggande, mängden impediment att gräsklippa och snöröja blir övermäktig för kommuner och förvaltare.

Kvartersstadens blandning ger synergier som också är en slags effektivitet. Den inte bara härbärgerar liv, den genererar det som inom ekonomisk teori beskrivs som multiplikatoreffekt. Den effekten kan åskådliggöras med exemplet med 500 bostäder som ligger åtskilt från 500 arbetsplatser. Som två områden kan de inte var för sig bära en restaurang. Om de däremot blandas till en stadsdel, kan en kombination av en lunchrestaurang och kvällsöppen pizzeria hålla service för både de boende och arbetande.

För Sundsvall innebär allt detta att man framdeles bör sträva att lägga ny bebyggelse som kompletteringar i tidigare ensartade områden.

Kvartersstaden i nordisk skala - en exportprodukt!

I sökandet efter en mer ekologisk stad och mer bärkraftiga livsstilar har ekobyar hittills varit intressanta experimentalfält Den stora nationella utmaningen nu är att omforma hela städer till bärkraftiga samhällen. Här har kvartersstaden

såsom den visar sig i den nordiska småstaden uppmärksammats också internationellt för sina stora företräden. Amerikanska TNDs, Traditional Neigh-bourhood Developments, söker sina europeiska förebilder inte i Provence utan i Norrtälje och Dalarö.

Spritt ägande ger bättre demokrati

Den småskaliga kvartersstaden underbyggs enlig nämnda Anne Vernez-Moudon bäst av ett spritt ägande inom respektive kvarter. Ett spritt ägande gör den enskilde till subjekt, men stadstypen utgår också från att vi tillsammans bygger upp en offentlighet. Torg, parker och kajer. Den nordiska småstaden har en skala som gör att hus kan byggas på, det finns plats för individualitet, lekfullhet och burleskerier och den går att bygga med enkla material.

Mer plats för olikstora aktörer och intressenter

Gängse planering har sedan trettitalet varit zonerad utifrån bestämda föreställningar om vad som var arbetsplatser, bostadshus, köpanläggningar. Det gav som sidoeffekt en storskalig bebyggelsesort med få aktörer och många konsumenter. Kvarterstaden med sina ägor ser i stället de många människorna som aktörer. Det innebär en småskaligare strategi för både bebyggelse och administration. En god stadsplan ger spelrum för också små ägare och små entreprenörer. En god stadsplan låter nyttan av planen också bli byggrätter för berörda grannar. I den lilla skalan finns plats för lokala arbetsbyten, den har en skala där det känns värt att "bry sig".

Exploateringsgraden fri men känslig

Sigtuna, Norrtälje och Karlskrona har nämtns som goda exempel. De är både lika och olika. Kvartersstäder har kvarter, men de ser olika ut och fungerar olika beroende på hur mycket man bebygger varje kvarter. Gamla stan liksom Amsterdam började som glesa småstäder, hus vid hus som i steg byggdes på inåt tomterna och uppåt med allt fler våningar. Gamla stan blev tät. Amsterdam ännu tätare, nästan ett block av sten och tegel. Skälet att välja ett mellanläge av täthet, som t ex Mariefred, är som resonemangen ovan visar, flera. Solkatter, grönska, trivsel - men också praktikalia. I den lilla skalan klaras parkeringen på mark och gatunätet blir inte dominerat av bilrörelserna, men samtidigt finns en täthet så att kollektiva färdmedel kan fungera som alternativ till bilen. Föräldrar tvingas inte bli chaufförer till sina barn.

Vi ser en urbanare och grönare livsstil

I vår epok har det alltmer blivit så att människor väljer livsstil. Stadens framtoning blir alltmer avgörande för om den unga rörliga generationen lockas av den scenografi som staden erbjuder. Sundsvall kan ge ett gott hägn för dem som "vill leva efter sitt samvete". Början till bärkraft och en grön framtoning är lagd. Men här finns ändå mycket att göra. Stor vikt bör framdeles läggas på att ny bebyggelse med rimliga insatser går att försörja med tåg och bussar. Investeringsmedel för transportsektorn bör läggas på de allmänna nätet snarare än på mer prioritering av asfaltnätet. Det myckna bilåkandet, den ringa lokala matförsörj-ningen ger ett ekologiskt fotavtryck som kan och bör förbättras. Det kan ske genom t ex mer blandad bebyggelse, mer odlingsytor och växthus inne på gårdarna, mer bebyggelse som utgår från befintliga väg- och ledningsnät, mer småskalig bebyggelse som nyttjar

Eksjö ca 1600. Kvartersstad som spelplan.

enklare material, mer sjävdrag, mindre hiss-kraft och som ger bättre mikroklimat.

Vår administration är också zonerad - nya roller behövs

En återknytning till genuint bygge av stad kräver en ny syn på de roller som gällt i stadens planerande och byggande. Funktionalismen delade inte bara upp staden i sina beståndsdelar, den införde ett nyspråk som kodade fram specialiserade roller och zonerade vårt sätt att tänka. Det påverkar oss stundligen. Ett par exempel bara. Det är svårt att komma på eller få förståelse för "matplatser på gångbana", men alla ser gärna framför sig ett "trottoarcafé". När någon önskar "mer liv i våra bostadsområden", uttalar han egentligen paradoxen "mer blandning i det icke-blandade". Men det går att komma ur den här språkburen. Till exempel: tänk inte "bostadsområde", tänk stadsdel, planera inte ett "industriområde", planera ett kvarter, bygg inte ett "villaområde", bygg en by!

Nyspråket beskriver också en zonerad administration. Vi har i stat och kommun "bostadsminister", "gatukontor", "industridepartement", "miljökontor". 1990-talet har sett många hopslagningar till mixade "miljö- och stadsbyggnadskontor", men där fortsätter man att som förr dela ut markanvisningar i form av olika "bostadsområden" till stora byggare. En argumentation för den nordiska småstaden är en argumentation också i den allmänna demokratidiskussionen. Småskaligheten är ett medel att säkra plats för fler aktörer.

Från konfliktminimering till kontaktmakeri

Stormarknaden brukar via sin manager säkra en önskad mix. Staden behöver via sina "stadens fäder" också en aktiv strategi för mix och stadsliv. Det innebär en rollförändring för planerare och politiker.

Zonplaneringens hypotes var att helheten skulle fungera bättre om olika delar lades var för sig. Under decennier tog sedan planerare och politiker på sig rollen och pretentionen att det går att lösa konflikter medelst allt fler uppdelningar i rum och tid. Mer gångtunnlar, mer signalsystem, och vita linjer mellan gående och cyklister. En utveckling utan ände.

En omvänd hypotes säger att staden är en arena för det mänskliga dramat. För både komedi och tragedi. Scenen må vi putsa vidare på. Men spelet är människornas. Det gnisslar ibland. Men det finns ingen "ny stad" och ingen "ny människa" att tillgå. Däremot tusenden av inspirerande förebilder ur den mänskliga bosättningarnas historia att spinna vidare på.

Sundsvall har alltihopa. Triumferna och misstagen. Ett brett bebyggelsearv, stad och byar, kust och berg, nyinflyttare och fastboende. Och en ny epok i vardande. Det finns många sätt som Sundsvall kan göra sig till scen för detta.

Mitthögskolan fick 1997 sitt högskolecentrum på Åkroken i Sundsvall, på en halvö där Selångerån gör en krok just vid inträdet i kvartersstaden. Med en inbjuden tävling 1990 ville kommunen få fart på projektet att låta Sundsvall gå från utpräglad industristad till en ny epok med bredare kunskaps- och näringsprofil. En strävan som kröntes med Stadsmiljörådets utmärkelse till Kunskapsstaden 1997.
Foto: Roland Hedberg (orginalet i färg.)

Litteratur om Sundsvalls bebyggelse från 1940-tal till 1990-tal

Andersson, Henrik O, m. fl.
Nacksta kyrka
Sundsvalls museum och Gustaf Adolfs församling, 1979

Binsell, Edvin
Skönsberg. Ett samhälle i förvandling.
Sundsvalls kulturnämnd, 1994

Diös, Anders
Byggenskap och stadsbild i Sundsvall.
Uppsala, 1975

Eivergård, Mikael, Jönsson, Lars-Eric
Sidsjöns sjukhus.
Sundsvalls museum, 1993

Hamrin, Albin
Planläggning och bebyggelse.
Kapitel i stadsmonografi över Sundsvall Härnösand Kramfors.
Stockholm, 1947

Hanaeus, Åke, Wide, Nils, Eriksson, Gustaf
Norrmalm. Stadsdel i förvandling.
Sundsvalls Tidning, 1991

HSB Västernorrland 1936-1986.
Bjästa, 1986

Stjernberg, Anders
Skolhus.
Kulturhistorisk inventering i Sundsvalls kommun 1993.
Sundsvalls museum, 1994

Sundborg, Peter
Sundsvalls Stenstad. En arkitekturguide.
Sundsvalls museum, 1996

Sundborg, Peter
Folkhemsbygget i Sundsvall.
Sundsvalls museum, 1995

Svaan, Torbjörn
Kulturmiljöer inom Sundsvalls kommun.
Sundsvalls museum, 1993